

ΑΜΒΡΟΣΙΑΝΟΣ Ἡ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΜΕΔΙΟΛΑΝΩΝ

ΥΠΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

Γ'

Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΙΣ ΤΗΣ ΑΜΒΡΟΣΙΑΝΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

1. Θεμελιώδεις ὕμνοι καὶ Collectae αὐτῆς.

Μετὰ τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας συνυφαίνονται οἱ ἐπόμενοι ὕμνοι.

1) Ingressa, τὸ εἰσοδικὸν δηλαδὴ τὸ παράλληλον πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν Introitus· 2) Ὁ Psalmulus ἢ psalmellus ἀντίστοιχον ἔχων τὸ μικρὸν ἀντίφωνον τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας· ἦτοι ὕμνος ἀποτελούμενος ἐκ δύο ψαλμικῶν στίχων ἀκολουθουμένων ὑπὸ τοῦ ἀλληλοῦα καὶ ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν graduale. Ἀρχικῶς οἱ δύο ψαλμικοὶ στίχοι ἐψάλλοντο μετὰ τὸ προφητικὸν ἀνάγνωσμα, τὸ ἀλληλοῦα δὲ μετὰ τὸ ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα συνοδεῦεν καὶ ψαλμικὸν τινα στίχον¹. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ ἄλλας τινὰς ἑορτὰς ψάλλεται πρὸ τοῦ εὐαγγελίου καὶ ἀντίφωνον· 3) Antiphona post evangelium, ἀντίφωνον δηλαδὴ μετὰ τὸ εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Jungmann², κατὰ τὰς ἐνδείξεις τῆς ὀνομασίας του δὲν παρουσιάζει ἴχνος ὑπακοῆς ἢ ἐπωδοῦ. Τοῦτο συνώδευε τὴν ἄλλοτε ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ τύπῳ ὑπάρχουσαν μετὰ πομπῆς μεταφορὰν τῶν τιμίων δώρων ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου³. 4) Ὁ ὕμνος Offerenda, ὁ ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν Offertorium καὶ ψαλλόμενος μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν τιμίων δώρων ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου· 5) Τὸ confraCTORium, ὕμνος ψαλλόμενος κατὰ τὴν πρὸ τῆς θείας κοινωνίας κλάσιν τοῦ ἁγίου ἄρτου, ὅστις ἐποίκιλλε κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους⁴, ἔχων ἀντίστοιχον καὶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ⁵. 6) Τὸ Transitorium, τὸ καθ' ἡμᾶς Κοινωνικόν.

Ἐξ ἄλλου διακρίνονται ἐν αὐτῇ τέσσαρες θεμελιώδεις collectae ἢ συλλογικαὶ εὐχαί, ἦτοι αἱ orationes super populum, super Sindonem, super

1. Jungmann *μν. ἔργ.* II σελ. 192 καὶ 193 ὑποσ. 99. Hammond *ἐνθ' ἄνωτ. σελ.* 298. Lejay *ἐνθ' ἄνωτ. στήλ.* 1419.

2. *Αὐτόθι.* ὑποσ. 33.

3. Lejay *αὐτόθι.*

4. Jungmann *μν. ἔργ.* III σελ. 228.

5. Κατὰ τὴν Expositio τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας: «Sacerdote autem fragmente supplex clerus psallit antiphonam, quia (Christo) patiente dolorem mortis omnia terrae testata sunt elementa» (παρὰ Jungmann *αὐτόθι.*)

Oblatam καὶ Postcommunionem. Ἐκάστη Collecta ἐκ τούτων ἔχει τοῦλάχιστον τέσσαρας εὐχάς. Ἡ Oratio super populum δὲ ἀποτελεῖ τὴν εὐθὺς μετὰ τὴν Ingressam ἢ τὸ Εἰσοδικὸν ἐναρκτήριοι τῆς λειτουργίας εὐχὴν καὶ ἄλλοτε μὲν εἶναι μία, ἄλλοτε δὲ πλείονες, ὡς ἡ Διάταξις τῆς ἀκολουθίας ὀρίζει, πάντοτε δὲ διαφέρουσι κατὰ τὸν ἀριθμὸν, μὴ ὑπερβαίνουσαι τὰς ἑννέα⁶. Περὶ τῶν λοιπῶν πλείονα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

2. Ἐναρξεις τῆς Ἀμβροσιανῆς Λειτουργίας.

Κατὰ τὸ Sacramentarium τοῦ Biasca⁷ ἡ Ἐναρξις τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας εἶχεν ὡς ἔπεται: 1) Ingressa ψαλμὸς παράλληλος πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν Introitus, οὐχὶ ὁμοῦς ὁ αὐτὸς πρὸς τοῦτον⁸.

2) Διακονικὴ λιτανεῖα, ἥτις ὡς ἡ Deprecatio Gelasii ἐβασίσθη ἐπὶ Ἀνατολικῷ κειμένῳ. Αἱ αἰτήσεις δηλαδὴ ἀπηγγέλλοντο ὑπὸ τοῦ διακόνου καὶ ἡ εἰς ἐκάστην ἐπίκλησιν ἀπόκρισις ἦτο Domine miserere, ἀλλ' εἰς τὸ τέλος ἀνεφώνουν ἔτι τρίς Kyrie eleison⁹. Τῆς λιτανείας ταύτης, ἥτις καὶ μέχρι σήμερον εἶναι ἐν χρήσει μόνον κατὰ τὰς Κυριακὰς τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἔχομεν δύο μορφάς, ἐξ ὧν ἡ μὲν μία χρησιμοποιεῖται τὴν πρώτην, τρίτην καὶ πέμπτην Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν, ἡ δὲ ἕτέρα τὴν δευτέραν καὶ τετάρτην τῶν Νηστειῶν¹⁰.

6. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 296.

7. Παρὰ Dix μν. ἔργ. σελ. 461.

8. Κατὰ τὸ παρατιθέμενον ὁμοῦς ὑπὸ τοῦ Hammond (ἐνθα ἄνωτ. σελ. 292) διάγραμμα «legit Ingressam, quae veluti Introitus Romanus sine Repetitione et sine Gloria Patri».

9. Jungmann Mv. ἔργ. II σελ. 90.

10. Τὸ κείμενον τῆς πρώτης μορφῆς τῆς λιτανείας ταύτης παρατιθέμενον ὑπὸ τοῦ Duchesne (ἐνθ' ἄν. σελ. 189) κατὰ τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Biasca ἔχει ὡς ἑξῆς: «Divinae pacis et indulgentiae munere supplicantes, ex toto corde et ex tota mente precamur te, Domine, miserere.

Pro Ecclesia tua sancta catholica, quae hic et per universum orbem diffusa est precamur te...

Pro papa nostro (illo) et omni clero ejus, omnibusque sacerdotibus ac ministris, precamur te...

Pro famulo tuo (illo) imperatore et famula tua (illa) imperatrice et omni exercitui eorum precamur...

Pro pace ecclesiarum, vocatione gentium et quiete populorum, precamur...

Pro plebe hac et conversatione ejus, omnibusque habitantibus in ea, precamur...

Pro aerum temperie ac fructuum et fecunditate terrarum, precamur...

Pro virginibus, viduis, orphanis, captivis ac penitentibus, precamur.

Pro navigantibus, iter agentibus, in carceribus, in vinculis, in metallis, in-exi-

Ἡ λιτανεία αὕτη, ἥτις κατὰ τε τὸν Jungmann¹¹ καὶ τὸν Dix¹² πρέπει νὰ ὑπῆρχε κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα καὶ ἐν τῇ ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ, ἐν μὲν τοῖς Μεδιολάνοις ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Gloria in excelsis εἰς τὸ ὁποῖον ἐπηκολούθει τὸ Κύριε, ἐλέησον ἐπαναλαμβανόμενον τρίς, ἐν δὲ τῇ Ρώμῃ ὑπὸ τοῦ τριπλοῦ Κύριε, ἐλέησον, τοῦ τριπλοῦ Christe eleison καὶ τοῦ τριπλοῦ πάλιν Κύριε, ἐλέησον. Καθὼς δὲ παρατηρεῖ ὁ Jungmann, πάντως συνάγεται ἄνευ ἀμφιβολίας τινός, ὅτι εὐχὴ τις μετὰ τοῦ Κύριε, ἐλέησον ὑπῆρχεν ἐν Ρώμῃ ἀρχομένου τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ τρίτου κανόνος τῆς ἐν Vaison τῆ 529 συγκληθείσης συνόδου¹³, ἥτις συνιστῶσα τὴν χρῆσιν τοῦ Κύριε, ἐλέησον κατὰ τὸν Ὁρθρον, τὴν λειτουργίαν καὶ τὸν ἑσπερινὸν ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς συνηθείας, ἥτις ἐκράτει τότε ἐν Ρώμῃ. Διαφωνῶν δὲ ὁ Jungmann πρὸς τὸν Dix διατεινόμενος, ὅτι τὸ τριπλοῦν Κύριε, ἐλέησον τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι λείψανόν τι ἐπιζῆσαν λιτανείας τινός, ὑποστηρίζει ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ ἡ τριπλῆ ἐπανάληψις τοῦ Κύριε, ἐλέησον συνεδέετο μετὰ τινος κειμένου ἱερασίας πλέον ἀνεπτυγμένου, ὡς ἐμφαίνεται ἐξ ὑπαινεγμῶν Γρηγορίου τοῦ μεγάλου, σημειοῦντος ὅτι κατὰ τὰς συνήθειας ἡμέρας ἀποσιωπῶνται ἄλλα τινὰ λεγόμενα, ἵνα παραταθοῦν αἱ ἐπικλήσεις Κύριε, ἐλέησον καὶ Χριστὲ ἐλέησον¹⁴.

3) Μετὰ τὴν λιτανείαν ἠκολούθει ὁ ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ ἀσπασμὸς «Dominus vobiscum», τὸν ὁποῖον ἀπηύθυνεν οὗτος χωρὶς νὰ στρέφηται πρὸς τὸν λαὸν (non se vertens ad populum)¹⁵, ἐδίδετο δὲ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἡ ἀπόκρισις «Et cum Spiritu tuo» καὶ ἐπηκολούθει εὐθὺς ἡ collecta ad populum καὶ εἶτα τὰ Ἀναγνώσματα. Σημειοῦται ἐν τούτοις κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο

liis constitutis, precamur...

Pro his diversis infirmitatibus detinentur, quique spiribus vexantur inmundis, precamur...

Pro his qui in sancta tua Ecclesia fructus misericordiae largiuntur, precamur...

~~Exaudi nos Deus in omni oratione atque deprecatione nostra, precamur...~~

~~Dicamus omnes: Domine miserere. Kyrie eleison, Kyrie eleison, Kyrie eleison.~~

11. Ἐνθα ἄνωτ.

12. Ἐνθ' ἄνωτ.

13. Mansi 8, 725: «Et quia tam in sede Apostolica quam etiam per totas Orientales atque Italiae provincias dulcis et nimium salutaris consuetudo est intromissa ut Kyrie eleison frequentius cum grandi affectu et compunctione dicatur; placuit etiam nobis ut in omnibus ecclesiis nostris ista tam sancta consuetudo et ad matutinum et ad missas et ad vesperam, Deo propitio intromittatur...»

14. Jungmann ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 90 καὶ 94. Gregor. Ep. IX 12 (M. L. 77, 956) «... In cotidianis autem missis antiqua, quae dici solent, tacemus, tantummodo Kyrie eleison et Christe eleison dicimus, ut in his deprecationis vocibus paulo diutius occupemur».

15. Hammond ἔνθ' ἄνωτ.

ἀξιοσημειώτος τις διαφορὰ πρὸς τὴν ὡς ἄνω σειράν, τὴν ὁποίαν ὁ Dix κατὰ τὸ εὐχολόγιον τοῦ Biasca καθορίζει. Ἦτοι κατὰ μὲν τὸν Hammond ἡ σειρά τῆς Ἐνάρξεως ἔχει ὡς ἐξῆς: *Ingressa*, Ἀσπασμὸς λειτουργοῦ, *Collecta super populum*, *Gloria in exelsis*, τριπλοῦν Κύριε, ἐλέησον, Ἀνάγνωσμα προφητικόν¹⁶. Κατὰ δὲ τὴν Duchesne¹⁷, ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ ὡς Εἰσοδικοῦ χρησιμοποιουμένου Βυζαντινοῦ Τρισαγίου εἰς τὰ Μοζαραβικά καὶ Ἀμβροσιανὰ εὐχολόγια ἀπαντᾶται τὸ *gloria in exelsis*, εἰσαχθὲν ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς πράξεως. Δεύτερος δὲ ὕμνος εἰσοδικὸς καὶ οὗτος ἦτο ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ τὸ Κύριε, ἐλέησον διασωθεὶς ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ, ἐκλιπὼν δὲ ἐν τῇ Μοζαραβικῇ. Εἰς τοὺς δύο τούτους εἰσοδικοὺς ὕμνους τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας ἐπηκολούθει ἐν αὐτῇ ἡ ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου (Λουκ. α 68-79) *Benedictus*, ἥτις διατηρεῖται ἀκόμη ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ ψαλλομένη μόνον ἀπαξ τοῦ ἔτους, τῇ Κυριακῇ *in adventu s. Iohannis Baptistae*. Στρηιζόμενος δὲ καὶ ὁ Duchesne εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ Εὐχολογίῳ τοῦ Bobbio συχνάκις συναντᾶται ἡ Διάταξις *Collectio post Prophetiam*, εικάζει ὡς ὁ Lejay, ὅτι καὶ ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ ὑπῆρχεν ἄλλοτε ἡ ᾠδὴ αὕτη, ἐξαφανισθεῖσα μετέπειτα ὀλοτελῶς. Τὴν εἰκασίαν ὅμως ταύτην δὲν ἀποδέχεται, ὡς εἴπομεν, ὁ Dix, πάντως μὴ ὦν ἀνεπηρέαστος ὑπὸ τῆς γνώμης αὐτοῦ, καθ' ἣν ὁ Ἀμβροσιανὸς εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ρωμαϊκὸς τύπος.

3. Ἀναγνώσματα.

1) Πρῶτον ἀνάγνωσμα ἦτο τὸ Προφητικὸν ἀρχικῶς καθ' ἀπάσας τὰς λειτουργίας ἀναγιγνωσκόμενον, ὡς βεβαιῶνται καὶ ὑπὸ ρητῆς μαρτυρίας τοῦ Ἀμβροσίου, καθ' ἣν «*prius propheta legitur et apostolus et sic evangelium*»¹⁸. Ἦδη ὅμως τοῦτο διετηρήθη εἰς τὰς Λειτουργίας τῆς Τεσσαρακοστῆς, τοῦ ἁγίου Μυστηρίου καὶ εἰς τὰς λειτουργίας τὰς μετὰ τὴν Πεντηκοστήν. Εἰς τὰς ἑορτὰς δὲ τοῦ Πάσχα, τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς ἀντικατεστάθη δι' ἀναγνώσματος ἐκ τῶν Πράξεων¹⁹. Κατὰ τὸν Lejay²⁰ εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν ἁγίων καὶ μαρτύρων ἀντὶ τοῦ Προφητικοῦ ἀναγνώσματος ἀνεγινώσκοντο τὰ *gesta* αὐτῶν. Ἐπηκολούθει εἰς τοῦτο ὁ *Psalmulus* ἢ *Psalmellus*, ὡς εἴπομεν. Κατὰ τὸν Hammond μετὰ τὸν *Psalmulum* ὁ λειτουργὸς ἀπηύθυνε καὶ πάλιν πρὸς τὸν λαὸν τὸν συνήθη ἀσπασμὸν *Dominus vobiscum* τὸν ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸν τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας Εἰρήνην πᾶσι, τὸν κατὰ τὴν σημερινὴν πρᾶξιν μόνον τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος προ-

16. Αὐτόθ. σελ. 292, 296, 298.

17. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 183 καὶ 184.

18. In *Psal.* 118, 17, 10. M.L. 15, 1443.

19. Hammond ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 298.

20. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1402.

τασσομένον. Ἐπὶ πλέον ἐν συνεχείᾳ σημειοῖ ὁ Hammond «Silentium indicitur» ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς Πρόσχωμεν. Ὑποδηλοῦται ὅμως ἐκ τῆς προτροπῆς ταύτης, ὅτι ἄλλοτε εἰς τὴν θέσιν τοῦ Psalmulus ὑπῆρχεν ὀλόκληρος ψαλμός, ψαλλόμενος συμμετοχῇ τοῦ λαοῦ, ἐπόμενον δὲ ἦτο πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς σιγῆς πρὸ τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος νὰ συνιστάται σιωπή. Μετὰ τὸ ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα ἐπακολουθεῖ κατὰ τὸν Hammond Ἑλληλοῦια καὶ στίχος, ἢ ὕμνος ἄνευ Ἑλληλοῦια ἀναλόγως τῆς ἑορτῆς. Κατὰ δὲ τὸν Duchesne²¹ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ μετὰ τὰ δύο πρῶτα ἀναγνώσματα ἐψάλλετο ἢ ᾠδὴ τῶν Τριῶν Παιδῶν «Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον» (Benedicite), ἢ καλουμένη καὶ διὰ μιᾶς λέξεως Benedictio. Ἡ λειτουργία δὲ ἢ Ἀμβροσιανὴ διετήρησε τὴν Benedictio ταύτην εἰς τινὰς ἡμέρας. Κατὰ τὸν Steuart²² ἐξ ἄλλου κατὰ τινὰς ἐπισήμους ἑορτὰς τὸ ἑλληλοῦια τοῦτο ἐψάλλετο δῖς, ἐνῶ τὴν Τεσσαρακοστὴν καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς μετανοίας, ἐπειδὴ τοῦτο θεωρεῖτο χαρμόσυνον ἄσμα, ἀντικαθίστατο ὑπὸ ἄλλου τινὸς ὕμνου ὀνομαζομένου cantus καὶ προσμοιάζοντος πρὸς τὸ Ρωμαϊκὸν tractus. Εἰς τὰς πανηγυρικὰς δὲ λειτουργίας, ὡς ἡ τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Ἐπιφανείων μετὰ τὸ Ἑλληλοῦια ἐψάλλετο καὶ ὕμνος καλούμενος Antiphona ante Evangelium. Τοῦ τρίτου ἀναγνώσματος προηγέτο καὶ πάλιν ὁ ἀσπασμὸς τοῦ λειτουργοῦ Dominus vobiscum μετὰ τῆς ἀποκρίσεως τοῦ λαοῦ Et cum spiritu tuo, ὅταν δὲ ὁ διάκονος ἀνήγγελλε τὴν περικοπὴν διὰ τῆς προσφωνήσεως «Lectio Sancti Evangelii secundum N.», ὁ χορὸς ἀπεκρίνετο «Gloria tibi, Domine».

4. Ἐκτενὴς καὶ Προσκομιδὴ τῶν τιμῶν δώρων, καὶ τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης.

1) Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ εὐαγγελίου κατὰ τὸν Hammond²³ ὁ λειτουργὸς ἔλεγε καὶ πάλιν «Dominus vobiscum. Ἀποκρ. Et cum spiritu tuo. Kyrie eleison, Kyrie eleison, Kyrie eleison. Dominus vobiscum Ἀποκρ. Et cum spiritu tuo. Καὶ λέγεται Antiphona post Evangelium προσευχόμενος εἰς ἐκάστην ἀκολουθίαν». Οἱ ἀλλεπάλληλοι ἀσπασμοὶ τοῦ λειτουργοῦ, οἱ ἐκ πρώτης ὄψεως ἐμφανιζόμενοι ὡς πλεονασμὸς ἀδικαιολόγητος, ἐξηγοῦνται, ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ πρῶτος ἐλέγετο εὐθὺς μετὰ τὸ πέρας τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς ἀπευθυνόμενον εἰς τὸν ἀναγνόντα τὸ εὐαγγέλιον («Εἰρήνη σοι τῷ εὐαγγελιζομένῳ»), ἐπηκολούθει δὲ εἰς αὐτὸν τὸ κήρυγμα γινόμενον ἐν παλαιότεροις χρόνοις σχεδὸν καθ'

21. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 186.

22. Μν. ἔργ. σελ. 87.

23. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 306.

ἐκάστην ἐν Μεδιολάνεις, ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου δὲ τοῦλάχιστον κατὰ Κυριακὴν. Ὁ λόγος οὗτος ἐνδιατρίβων συνήθως περὶ τὴν ἀναγνωσθεῖσαν περιεκτὴν ἐκαλεῖτο καὶ *Tractatus*, ἐντεῦθεν δὲ καὶ αἱ σειραὶ τῶν *Tractatus* τούτων εἶτε εἰς τὰ εὐαγγέλια εἶτε εἰς τοὺς ψαλμοὺς τῶν λατίνων Πατέρων. Μετὰ τὸ κήρυγμα λοιπὸν ἠκολούθει τὸ ὑπὸ τοῦ Hammond σημειούμενον τριπλοῦν Κύριε, ἐλέησον. Κατὰ τὸν Duchesne²⁴, πρὸς ὃν συμφωνεῖ καὶ ὁ Lejay, ἀντιλέγει ὁμοίως ὁ Dix²⁵, τὸ τριπλοῦν τοῦτο Κύριε ἐλέησον ἀποτελεῖ ἔχνος λιτανείας, ἣ ὅποια ἄλλοτε ὑπῆρχεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ ἦτις μεταγενεστέρως ἐξέλιπεν. Ἄλλως τε καὶ τὸ κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο Oremus τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας ἐπισημαίνει ἐκλιποῦσαν δέξιν. Τὸ νὰ ἐκλάβωμεν δὲ τὸ τριπλοῦν τοῦτο Κύριε, ἐλέησον ὡς ἀνεξάρτητον ὕμνον, ὡς ἐπιμένει ὁ Dix, ἴσως παρουσιάζεται ἀπίθανον ἐκ τοῦ ὅτι ἐνθεν μὲν ἐπακολουθεῖ ὁ δεῦτερος ἀσπασμός, ὅστις ὑποδηλοῖ ἐπακολουθοῦσαν εὐχὴν ἐκλιποῦσαν, διατηρουμένην δὲ εἰς τὸν Γαλλικανικὸν τύπον ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν *Collectio post precem*, ἐνθεν δὲ ἐκ τοῦ ὅτι φάλλεται εὐθὺς καὶ δεῦτερον ἀντίφωνον, τὸ *Antiphona post Evangelium*, τὸ ὅποιον παρὰ τὴν ὀνομασίαν αὐτοῦ ἀντίστοιχον ἔχει τὸ ρωμαϊκὸν *Offertorium*²⁶, ὡς θὰ εἴπωμεν μετ' ὀλίγον. Οὕτως τὰ ὑπὸ τοῦ Hammond ὡς ἕνω σημειούμενα θὰ ἠδύναντο νὰ συμπληρωθῶσιν ὡς ἔπεται: 1) Εὐθὺς μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ὁ λειτουργὸς *Dominus vobiscum*. Ὁ λαὸς *Et cum Spiritu tuo*. 2) Κήρυγμα ἢ *Tractatus*. 3) «*Post lectiones atque Tractatum dimittuntur catechumeni*»²⁷. 4) Ἐκτενὴς *Kyrie eleison*, *Kyrie eleison Kyrie eleison*. 5) *Dominus vobiscum*... 6) *Collectio post precem*. Πιθανῶς ἡ ἀποχώρησις τῶν Κατηχομένων νὰ μὴ ἐγένετο εὐθὺς μετὰ τὸ κήρυγμα, ἀλλὰ μετὰ τὴν *Collectio post precem*, ὡς ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ. Τοῦτο δὲ καὶ συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐν χειρογράφοις τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ἀναγραφομένην ὡς ἰσχύουσαν ἔτι ἐν Μεδιολάνοις προτροπὴν τὴν πρὸς τοὺς παρασκευαζομένους εἰς λῆψιν τοῦ βαπτίσματος κατηχομένους κατὰ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν ἀπειθουμένην: «*Orate competentes cervicem flectite* (=Προσεύχεσθε καθ' ἑαυτοὺς οἱ φωτιζόμενοι, κλίνετε τὰς κεφαλὰς)²⁸.

2) Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν κατηχομένων μετεφέροντο ἄλλοτε τὰ δῶρα μετὰ πομπῆς ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, ἐνῶ ὁ χορὸς ἐψάλλε τὸ *Antiphona post evangelium* ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς Χερουβικόν. Ὅταν δὲ ἀπετίθεντο τὰ δῶρα ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, ὁ χορὸς ἐψάλλε κατὰ τὸν Duchesne²⁹ ἄλλον ὕμνον καλούμενον ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ *Offerenda*

24. Μν. ἔργ. σελ. 189.

25. Μν. ἔργ. σελ. 462 ὑπόσημ. 1.

26. Steuart ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 87.

27. Ambr. In sacerdotum tractatibus XX 4 M.L. 16, 995.

28. Παρὰ Jungmann μν. ἔργ. II σελ. 253 ὑπόσ. 25.

29. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 196.

ἢ Offertorium. Κατὰ τὸν Jungmann³⁰ εἰς δύο Κυριακὰς τῆς λειτουργίας ταύτης χρησιμοποιοεῖται ὡς offertorium ἀνὰ εἰς στίχος ἐκ τῶν δύο τούτων τοῦ ψαλμ. 29. « Ὑψώσω σε, Κύριε, ὅτι ὑπέλαβές με καὶ οὐκ εὐφρανάς τούς ἐχθρούς μου ἐπ' ἐμέ, καὶ «Κύριε, ἀνήγαγες ἐξ ἄβου τὴν ψυχὴν μου, ἔσωσάς με ἀπὸ τῶν καταβαινόντων εἰς λάκκον», μετ' ἐπωδοῦ ἢ ὑπακοῆς εἰς ἑκάτερον τούτων τοῦ στιχ. 2 τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ: «Κύριε, ὁ Θεός μου ἐκέκραξα πρὸς σέ, καὶ ἴάσω με». Ἄλλοτε λοιπὸν οἱ δύο οὗτοι ὕμνοι ἐψάλλοντο ἐν συνεχείᾳ, ἤδη δὲ ἐχωρίσθησαν διὰ παρεμβολῶν τῆς Προσκομιδῆς κατὰ τὴν πρᾶξιν τῆς Ρώμης, τῆς Oratio super Sindonem καὶ ἄλλων τινῶν εὐχῶν ἀπαγγελλομένων κατ' ἰδίαν ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ καὶ εἰσαχθεισῶν κατὰ τὸν μεσαιῶνα³¹. Αἱ εὐχαὶ αὗται κατὰ τὸ πλῆσιον τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου εἰσαχθεῖσαι, παρουσιάζουσι διαφορὰν τινα πρὸς τὰς τοῦ τύπου ἐκείνου καὶ ἀπαγγέλλονται ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ, καθ' ὃν χρόνον ψάλλεται τὸ Offertorium. Κατὰ τι δὲ χειρόγραφον τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῶν Μεδιολάνων φέρουσι τὰς ἐπιγραφὰς 1) Oratio ante secreta pro se ipso· 2) Alia 3) Pro aliis 4) Item offensiones quanto presbyter offert 5) Alia ἧτις ἀλλάσσει κατὰ τοὺς διαφόρους σκοποὺς τῆς προσφορᾶς· ἦτοι Pro universa Ecclesia, Pro infirmo, Pro defuncto³².

3) Μετὰ τὸ Antiphona post Evangelium ὁ διάκονος ἐξεφώνει Pacem habete καὶ ὁ λαὸς ἀπεκρίνεται Ad te Domine. Ἐκ τούτου ἐμφαίνεται, ὅτι ἄλλοτε τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης ἐδίδετο κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς προαναφορᾶς, μετεφέρθη δὲ εἰς τὸ τέλος καὶ πρὸ τῆς θείας Κοινωνίας κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῆς πράξεως τῆς Ρώμης. Ἄλλοτε ὁ διάκονος ἔλεγε καὶ Erigite vos ad orationem. Ἦτοι ἐγείρεσθε διὰ τὴν εὐχὴν τῆς εἰρήνης, ἧτις μετὰ τὴν μετάθεσιν τοῦ ἀσπασμοῦ εἰς τὸ τέλος ἐξέλιπεν ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου. Εἰς τὴν προσφώνησιν ταύτην τοῦ διακόνου ἐπακολουθεῖ ἡ Oratio super sindonem, προσιδιάζουσα εἰς τὴν Ἀμβροσιανὴν λειτουργίαν, προτάσσεται δὲ ταύτης ὁ συνήθης τοῦ λειτουργοῦ ἀσπασμὸς Dominus vobiscum μετὰ τῆς ἀποκρίσεως Et cum spiritu tuo. Ὡς συνδῶν δὲ ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας ὑπὸ τοῦ Hammond³³ καθορίζεται τὸ λινοῦν κάλυμμα, ὡς τὸ θυσιαστήριον καλύπτεται (...Sindonem i. e. linteum tegmen, quo modo Altare coopertum est). Εἶναι λοιπὸν ἀντίστοιχος τῆς καθ' ἡμᾶς εὐχῆς τῶν πιστῶν «μετὰ τὸ ἀπλωθῆναι τὸ εἰλητόν», ἕπερ ἐξαπλοῦται ἐπὶ τῇ ἐκφωνήσει τοῦ διακόνου· Ὅσοι κατηχούμενοι προέλθετε. Κατὰ τὸν Jungmann³⁴ δὲν

30. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 301 ὑποσημ. 11.

31. Steuart ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 87.

32. Lejay ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1406 ἐνθα καὶ αὐτὰ τὰ κείμενα τῶν εὐχῶν τούτων.

33. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 308.

34. Ἐνθ' ἄνωτ. II σελ. 259 ὑποσ. 27.

δισαφηνίσθη εἰσέτι ὁ προορισμὸς τῆς εὐχῆς ταύτης. Παραπέμπει δὲ εἰς τὸν Borella (Eph. liturg. 1939 σελ. 94), ὅστις φρονεῖ μετὰ λόγου, ὅτι αὕτη φαίνεται νὰ προέρχεται ἐκ τῆς εὐχῆς τῶν πιστῶν. Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ θέσις αὐτῆς πρέπει νὰ ᾔτο πρὸ τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης. Ὁρθῶς λοιπὸν ὁ Lejay³⁵ παρατηρεῖ, ὅτι πρόκειται περὶ καινοτομίας, λαβούσης χώραν κατὰ τὰς μνημονευθείσας ὡς ἄνω ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς πράξεως παρεμβολάς, διότι τὸ φίλημα ἄλλοτε ἠκολούθει μετὰ τὴν Oratio super sindonem.

4) Ἐξ ἐπιδράσεως ρωμαϊκῆς κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο γίνεται ἡ προσαγωγή καὶ προσφορά τῶν τιμίων δώρων ὑπὸ μελῶν τοῦ ἐκκλησιάσματος, προσκομιζόντων αὐτὰ πρὸς τὸ ἱερὸν βῆμα. Κατὰ τὸν Jungmann³⁶ καὶ τὸν Steuart³⁷ δύο ἄνδρες καὶ δύο γυναῖκες προκεχωρημένης ἡλικίας, ἤδη ἐκ τῆς «Scuola di sant' Ambrogio» ἐπιλεγόμενοι, κατευθύνονται περιβεβλημένοι εἰδικὴν ἀμφίσει πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ χοροῦ κρατοῦντες ἕκαστος ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ χειρὶ τρία ἀρτίδια, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ ἀργυροῦν δοχεῖον οἴνου λευκοῦ, τὰ ὅποια ἐγχειρίζουσιν εἰς τὸν λειτουργόν. Κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα οὗτοι προὐχάρουν μέχρι τοῦ θυσιαστηρίου. Αὕτη εἶναι ἡ τελετὴ τῶν Vecchioni, ὡς καλοῦνται οἱ λαϊκοὶ οἱ προσάγοντες τὰ δῶρα, προδήλως δὲ πρόκειται περὶ δανείου ἀπὸ τῆς Ρώμης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἄλλοτε, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν, κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἐγένετο ἡ ὑπὸ τοῦ λαοῦ προσφορά τῶν εἰδῶν τῆς εὐχαριστίας, περιορισθεῖσα ἤδη εἰς τὴν ὑπὸ μόνου τοῦ λειτουργοῦ ἐτοιμασίαν καὶ ἀπόθεσιν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Μετὰ τὴν τελετὴν ταύτην καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ προσφορὰν καὶ εὐλογίαν τῶν τιμίων δώρων, ἐπηκολούθει τὸ ἀντίφωνον offerenda, περὶ οὗ εἴπομεν προηγουμένως, καθ' ὃν δὲ χρόνον ἐψάλλετο τοῦτο, ὁ λειτουργὸς ἐθυμία τὸ θυσιαστήριον καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ δῶρα.

5. Δίπτυχα, Σύμβολον τῆς πίστεως καὶ **Secreta**.

Ἐπακολουθεῖ καὶ πάλιν ὁ ἀσπασμὸς τοῦ λειτουργοῦ *Doninus vobiscum* Ἀπόκρ. *Et cum Spiritu tuo*. Ἐνταῦθα λοιπὸν πρέπει νὰ ὑπῆρχε *collectio* τις ἐκλιποῦσα. Πράγματι ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἐπανειλημμένως ἐν τοῖς πρόσθεν μνημονευθείσης ἐπιστολῆς τοῦ Ἰννοκεντίου Α' πρὸς τὸν Δεκέντιον ἐπίσκοπον τοῦ Εὐγυβίου, ὑπῆρχε πρᾶξις ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς ἄνω Ἰταλίας τὰ ὀνόματα νὰ μνημονεύονται πρὸ τοῦ Προλόγου καὶ τοῦ Κανόνος τῆς λειτουργίας. Καὶ εἰς τὰ Μεδιόλανα λοιπὸν τὰ ὀνόματα τῶν διπτύχων ἐξεφωνοῦντο μεγαλοφώνως, μετ' αὐτὰ δὲ θὰ ἐπηκολούθει καὶ ἡ ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ *collectio post nomina*, ἣτις συνεξέλιπεν ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ τύπῳ μετὰ

35. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1405.

36. Ἐνθ' ἄνωτ. II σελ. 294 Ὑποσ. 123.

37. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 88.

τῆς ἐκφωνήσεως τῶν διπτύχων³⁸. Ἐπακολουθεῖ ἡ ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, οὐχὶ εἰς ἐκάστην λειτουργίαν, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὰς λειτουργίας τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἑορτῶν. Καὶ εἶτα πάλιν ὁ ἀσπασμὸς τοῦ λειτουργοῦ Dominus vobiscum... προτασσόμενος τῆς διὰ φωνῆς ἠχηρᾶς ἀπαγγελλομένης μιᾶς ἢ πλειόνων εὐχῶν Super oblata, προσομοίων πρὸς τὰ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας Secreta. Ὁ Hammond³⁹ παραθέτει ὡς δεῖγμα μίαν ἐκ τούτων ἀπαγγελλομένην κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, ἔχουσαν δὲ ὡς ἔπεται:

Sacrificium, Domine, pro Filii tui supplices venerabili nunc Ascensione deferimus: praesta, quaesumus, ut et nos per ipsum his commerciiis sacrosanctis ad coelestia consurgamus. Per eundem...

6. Πρόλογος.

1) Ἐπακολουθεῖ ὁ Πρόλογος τοῦ κανόνος ἔχων ὡς προοίμιον τὸ αὐτὸ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας. Ἀντὶ δηλαδὴ τοῦ ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις ἀποστολικοῦ ἀσπασμοῦ («Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰ. Χ...») χρησιμοποιεῖται τὸ Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo καὶ ἐπακολουθεῖ τὸ Sursum corda κ.λ.π. Καθ' ἃ δὲ παρατηρεῖ ὁ Lejay⁴⁰ ὁ Le Brune βασιζόμενος ἐπὶ φράσεώς τινος τοῦ Ἀμβροσίου⁴¹ συνήγαγεν, ὅτι μετὰ τὸν Πρόλογον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἱεράρχου τούτου ἐσύρετο κάλυμμα ἢ βῆλον, ἵνα μὴ ᾧσιν εἰς πάντας θεατὰ τὰ μυστήρια. Οἱ Πρόλογοι ἦσαν ποικίλοι ἐναλλάσσοντες κατὰ τὰς διαφόρους ἑορτάς. Τὸ δὲ Εὐχολόγιον τοῦ Bergame, ὡς ἤδη εἴπομεν, διακρίνεται διὰ τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν λεπτότητα τῶν Προλόγων αὐτοῦ. Εἰς τὸ De sacramentis ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου ἐν βιβλίῳ IV κεφ. IV, ἐνθα παρατίθεται τμῆμα τοῦ κανόνος, περὶ οὗ θὰ εἴπωμεν εὐθύς, ἀναγινώσκομεν ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τὴν φράσιν «reliqua omnia, quae dicuntur in superioribus, a sacerdote dicuntur, laudes deo deferuntur, oratio petitur pro populo, pro regibus, pro ceteris» τὴν φράσιν «laudes deo deferuntur», ὁ Quasten⁴² ἐκλαμβάνει ὡς ὑπαινισσομένην τὸν Πρόλογον. Ὡς δὲ καὶ ἀλλαγῆναι εἴπομεν ὁ Dix⁴³, φρονεῖ ὅτι ἐν τῇ ἀορίστῳ ταύτῃ ἐκφράσει δὲν φαίνεται μὴ ἐνυπάρχει ὑπαινιγμὸς τις περὶ τοῦ ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀμβροσίου εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν λειτουργίαν ὁ ἐπινίκιος ὕμνος. Τὴν δὲ oratio ὑπὲρ τοῦ λαοῦ,

38. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 203 καὶ 201. Steuart ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 88 καὶ Lejay ἐνθ' ἄνωτ.

39. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 322.

40. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 1415.

41. De off. I, 50, 250 (M.L. 16, 99): «omnes vident alta mysteriorum... quia operiuntur a levitis ne videant non debent et sumant qui servare non possunt»

42. Μν. ἔργ. σελ. 158 ὑποσ. 5.

43. Ἐνθα ἄνωτ. σελ. 539.

ὑπὲρ τῶν βασιλέων, ὑπὲρ τῶν λοιπῶν ἀναγκῶν τῆς ἐκκλησίας ὁ Quasten⁴⁴ σχετίζει πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς ἐκτενῆ, «τὴν λιτανευτικὴν δέησιν, διὰ τῶν ἱερωσίων τῆς ὁποίας ἀναπέμπονται εὐχαί ὑπὲρ παντὸς τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ὑπὲρ τῶν ζώντων καὶ τεθνεώτων πιστῶν, οἰουμένη τε βαθμοῦ καὶ τάξεως, ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας». Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ εἰς τὴν μετὰ τὸν ἐπινίκιον ἐπακολουθοῦσαν ἔναρξιν τοῦ κανόνος, ὡς ἔχει νῦν ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ τῇ ἀκολουθούσῃ τὴν ρωμαϊκὴν ἔναρξιν τοῦ κανόνος, γίνεται μνεῖα τῆς καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην ἐκκλησίας, τοῦ πάπα ἢ ἀρχιεπισκόπου, τοῦ αὐτοκράτορος καὶ πάντων τῶν ὀρθοδόξων καὶ λάτρων τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, ἐπισυνάπτεται δὲ καὶ ἡ *Commemoratio pro vivis*. Τὸ δ' ἔτι ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Biasca κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Σαββάτου συνδέει τὸν Πρόλογον μετὰ τῆς Ἐνάρξεως τοῦ κανόνος, καθ' ὃν καὶ αἱ Ἀνατολικαὶ λειτουργίαι τρόπον διὰ τοῦ «*Vere sanctus, vere benedictus dominus noster Jesus Christus filius tuus. Qui cum Deus esset majestatis, descendit de coelo, formam servi qui primus suscepit...*». Ἡ σύνδεσις αὕτη, ἀσυνήθης ὅπως καὶ μὴ ἀπαντῶσα οὐδαμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου, προσιδιάζει εἰς τὸν Γαλλικανικὸν τύπον, μαρτυρουμένη δὲ ὑπὸ τοῦ ἀρχαίων χειρογράφων τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Duchesne⁴⁵ ἔχνος ἀξιοσημείωτον τῆς ἀρχικῆς συμμορφώσεως τοῦ τύπου τούτου πρὸς τὸν Γαλλικανικόν.

7. Ὁ κανὼν καὶ ὁ καθαγιασμός.

1) Ὁ κανὼν, ὡς ἔχει σήμερον, εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Ρωμαϊκόν. Καθὼς δὲ παρατηρεῖ ὁ Duchesne⁴⁶, ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν ὑπῆρξέ ποτε Κανὼν Ἀμβροσιανός. Πρὶν ἢ εἰσαχθῆ δ' εἰς τὰ Μεδιόλανα ὁ ρωμαϊκὸς Κανὼν, αἱ καθαγιαστικαὶ εὐχαί εἶχον περιεχόμενον εὐμετάβλητον, ὅπως καὶ εἰς τὰ Γαλλικανικὰ λειτουργικὰ βιβλία. Ὅταν δὲ εἰσήχθη ὁ ρωμαϊκὸς κανὼν, εἶχεν οὗτος τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν προσέλαβε κατὰ τὸν ἑβδομὸν αἰῶνα, μετὰ τὴν ἀναθεώρησιν τὴν γενομένην ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ μεγάλου. Κρίνων δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς τὴν Ἀμβροσιανὴν λειτουργίαν, ὅπως ἐνεφάνισεν αὐτὴν ὁ Pamelius ἐν τῷ ἐν ἔτει 1571 δημοσιευθέντι ἔργῳ αὐτοῦ *Liturgica Latinorum* (τόμ. I σελ. 301), παρειαγαγὼν τὸ ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀμβροσίου *De Sacramentis* ἀπόσπασμα τοῦ Κανόνος εἰς εὐχὰς τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας, χαρακτηρίζει αὐτὴν ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ὡς κείμενον τεχνητόν, συντεθὲν ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐκδότου καὶ οὐδαμοῦ τῶν χειρογράφων τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας ἀπαντῶμενον. Ἐν τούτοις ἐφ' ὅσον τὸ

44. Αὐτόθ. ὑποσ. 6.

45. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 205.

46. Αὐτόθ. σελ. 169 ὑποσ. 2.

De sacramentis ἀπεδείχθη γνήσιον ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου, δὲν δυνάμεθα παρὰ νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὸν ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Μεδιολάνων Κανόνα. Δὲν πρέπει ὅμως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Lejay⁴⁷, νὰ θεωρῆται οὗτος ὡς ὁ πρωταρχικὸς Ἀμβροσιανὸς κανὼν. Ἐπὶ τοῦ Αὐξεντίου ἦτο διάφορος, ὁ δὲ Ἀμβρόσιος ἀντικατέστησεν αὐτὸν διὰ τῆς παλαιᾶς μορφῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κανόνος τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἄνω Ἰταλίας, παρ' αἷς ἦτο ἐν χρήσει μικτὸς τις τύπος⁴⁸, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Κανὼν τῆς Ρώμης συνεδυάζετο μετὰ τοῦ τύπου τῶν Μεδιολάνων, ἴσως δὲ ὡς ἴσχυεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ραβέννης⁴⁹. Δυστυχῶς δὲν διέσωσεν ἡμᾶς ὀλόκληρον τοῦτον ὁ Ἀμβρόσιος. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο ὁ Dix⁵⁰ χαρακτηρίζει ὡς πρῶτον ἐξάδελφον ἢ πιθανώτερον ὡς ἄμεσον πρόγονον τοῦ ἰσχύοντος σήμερον ἐν Ρώμῃ κανόνος. Προηγεῖται ἐν αὐτῷ προεπίκλησίς τις συντομώτερον, ἀλλὰ καὶ ρητότερον ἐξηγητηγμένη τῆς ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ κανόνι ἔχουσα οὕτως: «Fac nobis (= π ο ί η σ ο ν ἡ μ ῖ ν) hanc oblationem adscriptam, ratam, rationabilem, acceptabilem, quod figura⁵¹ est corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi». Ἐπακολουθοῦν δὲ ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀφήγησις καὶ οἱ λόγοι τῆς συστάσεως. Ἐπάγει δὲ ὁ Ἀμβρόσιος σαφῶς ἐξηγῶν, ὅτι ἅμα τῇ ἀπαγγελίᾳ τῶν λόγων τοῦ Κυρίου γίνεται ὁ καθαγιασμός: «Antequam consecratur, panis est; ubi autem verba Christi accesserint, corpus est Christi... Et ante verba Christi calix est vini et aquae plenus; ubi verba Christi operata fuerint, ibi sanguis Christi efficitur, qui plebem redemit. Ergo videte quantis generibus potens est sermo Christi universa convertere». Ἡ μεταβολὴ λοιπὸν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ἐν τῷ ποτηρίῳ μειγμένου μεθ' ὕδατος οἴνου γίνεται κατὰ τὸν Ἀμβρόσιον ἅμα τῇ ἀπαγγελίᾳ τῶν λόγων, τοὺς ὁποίους ὁ Κύριος εἶπε συνιστῶν καὶ μεταδιδοὺς εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ τὸ μυστήριον.

8. Ἡ ἀνάμνησις.

1) Ἐπακολουθεῖ ἐν συνεχείᾳ ἡ Ἀνάμνησις ἔχουσα ἐν πιστῇ κατὰ λέξιν μεταφράσει ὡς ἔπεται: «Μνήμονες οὖν τοῦ ἐνδοξοτάτου αὐτοῦ πάθους

47. Ἐνθα ἄνωτ. στήλ. 1416.

48. Αὐτόθ.

49. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 169.

50. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 229.

51. Ὁρθῶς ὁ Quasten (μν. ἔργ. σελ. 160 ὑποσ. 1) παραπέμπει εἰς τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν τοῦ Ἱππολύτου, καθ' ἣν τὸν ἄρτον τῆς προσφορᾶς «dicit Graecus anti-tyrum corporis Christi» καὶ τὸν οἶνον «similitudinem sanguinis» καθὼς καὶ εἰς τὴν Προεπίκλησιν τοῦ Σεραπίωνος «ὁ ἄρτος οὗτος τοῦ ἁγίου σώματός ἐστιν ὁμοίωμα».

καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ ἄδου ἀναστάσεως καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως προσφέρομέν σοι ταύτην τὴν ἄσπιλον θυσίαν (hostiam), τὴν λογικὴν θυσίαν, τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, τὸν ἅγιον τοῦτον ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον τῆς αἰωνίου ζωῆς· καὶ αἰτούμεθα καὶ δεόμεθα, ἵνα δεχθῆς τὴν προσφορὰν ταύτην εἰς τὸ σὸν ἐν ὑψηλοῖς θυσιαστήριον (in sublimi altari tuo) διὰ χειρὸς τῶν σῶν ἀγγέλων, ὡς κατηξίωσας δέξασθαι τὰ δῶρα τοῦ δικαίου σου Ἄβελ καὶ τὴν θυσίαν τοῦ πατριάρχου ἡμῶν Ἀβραάμ καὶ ὅ,τι σοὶ προσήνεγκεν ὁ ὑψιστος ἱερεὺς Μελχισεδέκ»⁵². Ὁ Quasten⁵³ παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος ἐν τῇ Ἀναμνήσει μνημονεὺει οὐχὶ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου. Ὅμοίαν διατύπωσιν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὴν Γαλλικανικὴν λειτουργίαν. Οὕτως εἰς τὸ Missale Gothicum 298 ἀναγινώσκομεν: «Μνήμονες τοῦ ἐνδοξοτάτου τοῦ Κυρίου πάθους καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ ἄδου ἀναστάσεως προσφέρομέν σοι, Κύριε, ταύτην τὴν ἄσπιλον θυσίαν, τὴν λογικὴν θυσίαν, τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, τὸν ἅγιον τοῦτον ἄρτον καὶ τὸ σωτήριον ποτήριον». Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ ἐπανειλημμένως τὸ αὐτὸ Missale μνημονεὺει οὐχὶ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τοῦ πάθους. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διὰ χειρὸς ἀγγέλου ἀποδοχὴν τῆς προσφορᾶς εἰς τὸ οὐράνιον θυσιαστήριον ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς⁵⁴ παραπέμπει καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ Μάρκου, ἐνθα ἀπαντᾷ ἡ φράσις: «Τῶν προσφερόντων τὰς θυσίας, τὰς προσφορὰς, τὰ εὐχαριστήρια πρόσδεξαι ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἅγιον καὶ ἐπουράνιον καὶ νοερὸν σου θυσιαστήριον εἰς τὰ μεγέθη τῶν οὐρανῶν διὰ τῆς ἀρχαγγελικῆς σου λειτουργίας»⁵⁵. Κατὰ δὲ τὴν παρατήρησιν τοῦ Lejay⁵⁶ ἡ φράσις τοῦ ἀποσπάσματος «per manus sancti Angeli tui» ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστοιχον τῆς Ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τῆς ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς ἀναφοραῖς, παραπέμπει δὲ πρὸς δικαιολογίαν τῆς γνώμης ταύτης εἰς τὸν Schermann, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐπενέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρὸς μεταβολὴν ἐγενικεύθη μετὰ τὰς Μακεδονιακὰς ἔριδας, ὅποτε ἡ ἐπέμβασις τοῦ τρίτου προσώπου τῆς ἁγίας Τριάδος ἐτονίσθη ἐμφανέστερον. Τέλος ὁ Dix⁵⁷ παρατηρεῖ, ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐξήρθη ὡς κέντρον ἡ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος καθαγίασις, ἐνῶ ἐν τῇ Δύσει ἐξήρθη ἡ προσφορὰ καὶ ἡ ἀναφορὰ ταύτης εἰς τὸ ὑπερουράνιον θυσιαστήριον. Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ ἐν τῷ de sacramentis ἀποσπάσματος τοῦ κανόνος.

2) Οἱ λόγοι τῆς συστάσεως ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ, ὡς ἔχει σήμερον, συνδέονται πρὸς τὴν Ἀνάμνησιν, καθ' ἃ καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, διὰ

52. De sacram. IV, 6, 27. M.L. 16, 445.

53. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 161 ὑποσ. 2.

54. Αὐτόθ. ἐν ὑποσημ. σελ. 162.

55. Brightman μν. ἔργ. σελ. 129.

56. Ἐνθ' ἄνωτ. στηλ. 1416.

57. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 229.

πλατυτέρας και περισσότερον ανεπτυγμένης μεταβάσεως παρ' ὅσον ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κανόνι. Οὕτως ἐνῶ ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ ἀναγινώσκομεν: «Haec quotiescumque feceritis in meam memoriam facietis», ἐν ἐκείνῳ ἢ μετάβασις ἔχει ὡς ἐξῆς: «Mandans quoque et dicens ad eos: Haec quotiescumque feceritis in meam commemorationem facietis, mortem meam praedicabitis, resurrectionem meam annunciabitis, adventum meum sperabitis, donec iterum de coelis veniam ad vos». Ἡ διατύπωσις αὕτη ὑπεμφαίνει ἐπιρροασμὸν ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, ἐνθα ἀναγινώσκομεν: «...δσάκις γάρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον, τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καταγγέλλετε καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ ὁμολογεῖτε, ἄχρις οὔ ἔλθῃ»⁵⁸. Ἡ τελευταία δὲ φράσις τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κειμένου προσεγγίζει ἐμφανῶς πρὸς τὴν ἀντίστοιχον τοῦ κειμένου τοῦ Μοζαραβικοῦ εὐχολογίου ἔχουσαν οὕτως: «donec veniet in claritatem de coelis». Ὁ Duchesne⁵⁹ ὑπενθυμίζων, ὅτι παρόμοιαι εἰσι καὶ αἱ ἐν προκειμένῳ διατυπώσεις τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μ. Βασιλείου (Βυζαντινῆς καὶ Κοπτικῆς), τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τῆς τοῦ Κυρίλλου παρατηρεῖ, «ἡ συμφωνία τῶν δύο λειτουργιῶν Μοζαραβικῆς καὶ Ἀμβροσιανῆς εἶτε μετ' ἀλλήλων, εἶτε μεταξύ αὐτῶν καὶ τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ λεπτομερείας τοιαύτης σοβαρότητος, ἀποτελεῖ γεγονός ἴσως ἀξιοσημείωτον». Ἐπὶ πλέον ὅ,τι δεικνύει τὴν στενὴν συγγένειαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου πρὸς τὸν Γαλλικανικὸν εἶναι ὅτι εἰς ἀρχαῖα χειρόγραφα ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς Μ. Πέμπτης παραλείπεται τὸ ἀπὸ τοῦ Unde memores τμήμα τὸ ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ κανόνος παρεισαχθὲν καὶ περιλαμβανόν ἀκόμη τὰ διὰ τῶν Supra quae, Supplices te rogamus, Memento, Nobis quoque τμήματα καὶ ἀντ' αὐτῶν παρεισάγεται ἢ κατὰ τὰ Γαλλικανικὰ πρότυπα συντομωτάτη εὐχή: «Haec facimus, haec celebramus, tua, Domine, praecepta servantes et ad communionem inviolabilem hoc ipsum quod corpus Domini sumimus mortem dominicam nuntiamus»⁶⁰.

9. Κυριακὴ προσευχὴ καὶ Κλάσις τοῦ ἄρτου καὶ *Commixtio*

1) Ἐτέρα ἀξιοσημείωτος διαφορὰ τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν εἶναι, ὅτι, ἐνῶ ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ προτάσσεται ἡ Κυριακὴ προσευχὴ τῆς κλάσεως τοῦ ἁγίου ἄρτου, κατὰ ἀναθεώρησιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ μεγάλου, ἡ Ἀμβροσιανὴ διετήρησε τὴν παλαιὰν τοποθέτησιν

58. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 41.

59. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 207.

60. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 208.

τῆς προσευχῆς ταύτης μετὰ τὴν κλάσιν συμφώνως καὶ πρὸς τὴν τάξιν τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας»⁶¹. Τῆ κλάσει δ' ἐπακολουθεῖ ἡ *commixtio*, ἐνῶ ἐν τῷ μεταξύ ψάλλεται ἀντίφωνον, ἐναλλασσόμενον ἀναλόγως τῶν ἀγομένων ἑορτῶν, καλούμενον *confractorium*. Καὶ ἡ μὲν *Commixtio*, ἥτις ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ ἐπακολουθεῖ τῇ Κυριακῇ προσευχῇ καὶ οὐχὶ ἀμέσως τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου, ἐπεταὶ ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ ἀμέσως τῇ κλάσει ὡς ἐν τῷ ρωμαϊκῷ τύπῳ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Γρηγορίου. Τὸ δὲ *confractorium* ψαλλόμενον καὶ τοῦτο πρὸ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ὡς ἡ κλάσις καὶ ἡ *commixtio*, ἀντικαθιστᾷ τὸ *Agnus Dei*, τὸ ὁποῖον, ἐνῶ ἐν τῇ ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ συνοδεύει πάντοτε καὶ ἀνελλιπῶς τὴν κλάσιν καὶ *commixtionem*, ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λέγεται μόνον κατὰ τὰς ὑπὲρ τῶν τεθνεώτων λειτουργίας. Ἐξηγεῖται δὲ ἡ ἀποσιώπησις αὕτη ἐκ τοῦ ὅτι ἀρχικῶς, ὡς ἀποδεικνύει ὁ Jungmann⁶², ἦτο ὕμνος *confractorium*.

2) Ἡ Κυριακὴ προσευχὴ ἐπακολουθοῦσα εἰς τὸ *Confractorium* ἀπαγγέλλεται ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ, ὡς ἐν τῷ ρωμαϊκῷ τύπῳ. Παρουσιάζεται ὁμοῦς ἐν τῷ εὐθύς συναπτομένῳ ἐμβολισμῷ «*Libera nos...*» ἡ διαφορὰ, ὅτι ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ πάντοτε λέγεται οὗτος μεγαλοφώνως («*alta voce*»), ἐνῶ ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1000 λέγεται μυστικῶς⁶³.

10. Τὰ κατὰ τὴν Θεϊαν Κοινωνίαν καὶ τὰ μετ' αὐτήν.

1) Ὁ ὕμνος *Transitorium* ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς Κοινωνικὸν ψάλλεται σήμερον μετὰ τὴν κοινωνίαν τοῦ λειτουργοῦ. Κατὰ τὸ *Missale Ambrosianum* ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς Δευτέρας τοῦ Πάσχα, ὡς *transitorium* ψάλλονται δύο στίχοι (9 καὶ 6) τοῦ 33 ψαλμοῦ («Γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος»). «Προσέλθετε πρὸς αὐτὸν καὶ φωτίσθητε») συνοδευόμενοι ὑπὸ τοῦ Ἀλληλουΐα⁶⁴. Συνηθέστερον ὁμοῦς λαμβάνεται στίχος τις ἐκ τοῦ εὐαγγελίου τῆς ἡμέρας⁶⁵. Πρὸ τοῦ ὕμνου τούτου παρεισάγεται εὐθύς μετὰ τὸν ἐμβολισμὸν ἡ εὐλογία «*Pax et communicatio Domini nostri Jesu Christi sit semper vobiscum*», ἀνομοία πρὸς τὴν τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας.

2) Πρὸς τὸ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας περὶ τὴν Ἀπόλυσιν *Ite missa est* ὡς ἀντίστοιχον παρεισάγεται ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ τριπλοῦν Κύ-

61. Αὐτόθ. σελ. 209.

62. Ἐνθ' ἄνωτ. III σελ. 228 καὶ 161.

63. Αὐτόθ. σελ. 213.

64. Αὐτόθ. σελ. 326 ὑποσ. 9.

65. Steuart ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 88.

ριε, ἐλέησον. Ἐν μέσῳ δὲ τοῦ θυσιαστηρίου στάς ὁ λειτουργὸς ποιεῖ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ λέγων: Εὐλόγοιτῆ καὶ εἰσακούοι ἡμᾶς ὁ Θεός. Ἄποκρ. Ἀμὴν Πορευόμεθα ἐν εἰρήνῃ Ἄποκρ. Ἐν ὀνόματι Χριστοῦ. Εὐλογήσωμεν τὸν Κύριον Ἄπόκρ. Τῷ Θεῷ εὐχαριστία. Ὁ τύπος οὗτος τῆς ἀπολύσεως μὴ ἀπαντῶν οὔτε ἐν τῷ ρωμαϊκῷ, οὔτε ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ, ὑπενθυμίζει τὸ «Ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ» τῆς λειτουργίας τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, καθὼς καὶ τὸ «ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ πορευθῶμεν. Ὁ λαός· Ἐν ὀνόματι, Κυρίου. Κύριε, εὐλόγησον», τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, ὅπως καὶ τὸ «εὐλογεῖτω ὁ Θεός...» τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου.

3) Ἡ ἐπακολουθοῦσα εὐχὴ *Placeat* εἶναι ἡ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας, ὅπως καὶ τὸ ἐν τέλει ἀνάγνωσμα τοῦ Εὐαγγελίου εἰσῆχθη ἐκ τῆς ἐν Ρώμῃ συνηθείας ἐν ἔτει 1560, ὀρισθὲν καὶ ἐπισημῶς ὑπὸ τῆς συνόδου τῶν Μεδιολάνων τῷ 1576⁶⁶.

4) Ἱερὰ σκευή. Τοσαῦτα περὶ τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας. Οὐχὶ ἄσχετος πρὸς ταῦτα εἶναι καὶ περικοπὴ τις ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀμβροσίου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Felix⁶⁷ ἔχουσα ἐν πιστῇ καὶ κατὰ λέξιν μεταφράσει, ὡς ἔπεται: «Ἐκεῖ ἡ κιβωτὸς τῆς Διαθήκης, ἡ πανταχόθεν ἀργύρα κεκαλυμμένη, τουτέστιν ἡ διδασκαλία τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ· ἐκεῖ ἡ στάμνος ἡ ἀργυρὰ ἔχει τὸ μάννα, τὸ δοχεῖον δηλαδὴ τῆς πνευματικῆς τροφῆς (*alimoniae*) καὶ θείας γνώσεως ταμεῖον· ἐκεῖ ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών, τὸ ἔμβλημα τῆς ἱερατικῆς χάριτος, κατελύετο πρότερον, ἀλλ' ἐν Χριστῷ ἀνέθαλεν· ἐκεῖ Χερουβὶμ ὑπὲρ τὰς πλάκας τῆς Διαθήκης, ἡ γῶνις τῆς ἱερᾶς ἀναγνώσεως· ἐκεῖ ἱλαστήριον, ὑπεράνω τοῦ ὀποίου ἐν ὑψηλοῖς ἔστιν ὁ Θεὸς Λόγος, ἡ εἰκὼν τοῦ ἀοράτου Θεοῦ». Ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης συνήχθη, παρατηρεῖ ὁ Lejay⁶⁸, ὅτι ἤδη ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ ἦτο ἀποτεθειμένον τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον, τὸ ἀποτελοῦν τὴν κιβωτὸν τῆς Κ.Δ. τὴν ἐγκλείουσιν τὴν νέαν Ἀποκάλυψιν τῆς θείας σοφίας· ἔτι δὲ καὶ πυξίς περιέχουσα καθηγιασμένον ἅγιον ἄρτον καὶ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν παλαιὰν στάμνον τοῦ μάννα. «Ὅτι δὲ διετηρεῖτο ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ καθηγιασμένος ἄρτος πρὸς χρῆσιν τῶν ἀσθενῶν καὶ ἀποθνησκόντων δύναται νὰ συναχθῆ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι αὐτὸς ὁ Ἀμβρόσιος μετέλαβεν αὐτοῦ ὀλίγας στιγμὰς πρὸ τοῦ θανάτου του⁶⁹. Τὸ ἀντίστοιχον τῆς ράβδου τοῦ Ἀαρών νέον ἔμβλημα τῆς ἱερατικῆς χάριτος ἦτο ἄραγε ἔκτοτε εἰδὸς τι ράβδου ποιμαντορικῆς; Καθὼς

66. Steuart ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 88.

67. Epist. IV, 4 M.L. 16, 890.

68. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 1389.

69. Αὐτόθ, στήλ. 1420.

καὶ τὰ Χερουβὶμ δόξης, τὰ ἐπικαλύπτοντα τὰς πλάκας τῆς Διαθήκης, ἦτο κάλυμμά τι τοῦ Εὐαγγελίου πολυτελές, ἐπικαλύπτον αὐτό, ἐφ' οὗ εἰκονίζοντο ἄγγελοι; Ἡ πρόκειται περὶ συμβολικῶν ἐκφράσεων σημαίνουσῶν τὸ ἀπὸ τοῦ παρὰ τὸ θυσιαστήριον ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἐκφωνούμενον θεῖον κήρυγμα, τὸ ἐκδιδάσκον τὴν γνῶσιν τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν ἀναγνωσμάτων; Ἰλαστήριον τέλος εἶναι τὸ ἱερὸν θυσιαστήριον, παρὰ τὸ ὁποῖον καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ ὑψοῦτο ἡ ἀψίς, εἰς τὸ βάθος τῆς ὁποίας εἰκονίζετο ὁ Κύριος;